

ПРЕТСТАВИТЕ НА ПЕКОЛОТ И ЃАВОЛОТ ВО МАКЕДОНСКАТА КНИЖЕВНОСТ ОД XIX ВЕК

д-р Славчо Ковилоски

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје
Институт за македонска литература, Скопје

Клучни зборови: пекол, ѓавол, Страшен суд, XIX век, Кирил Пејчиновиќ, Јоаким Крчовски, Григор Прличев

Keywords: Hell, Devil, The Last Judgement, XIXth century, Kiril Pejchinovikj, Joakim Krchovski, Grigor Prlichev

Вовед

Книжевноста во светски рамки познава повеќе описи на невидливите или незнајни нешта, било тоа да се претстави од уметничка или од религиозна природа. Една од претставите што кај човекот секогаш будат некакви емоции е таа на пеколот, сурово место каде што се верува дека завршуваат сите грешници на земниот свет. Почнувајќи од антиката и *Енеида* на Виргилиј, преку средновековната *Божествена комедија* со *Пеколои* на Данте Алигиери, до *Изгубениот рај* на Џон Милтон, *Фауст* на Јохан Волфганг Гете, *Пориреи на уметничкиот во младоста* од Џејмс Џојс и други дела, описите на пеколот наоѓаат свое место во книжевноста. Во групата уметнички прикази на пеколот, кои на некој начин се надополнуваат со книжевните дела, не треба да ги заборавиме и сликите, графиките и црковните фрески, а во нашата современост – филмовите, музиката итн.

Познато е дека демоните одамна се присутни во христијанското верување, а неретко свое место наоѓале и во визуелните претстави во црквите, илустративно и симболично претставувајќи ги казните со кои грешниците требало да се соочат по Божјиот суд. Вечниот оган и Огнената Река со своите пламени јазици ги проголтувале луѓето кои за време на животот извршиле различни злодела. Иако Вечниот оган и пеколните маки што ќе ги снајдат грешниците го сретнуваме на повеќе места во Стариот и во Новиот завет, како и во подоцнежните текстови на светите отци, како најилустративни

ќе ги наведеме зборовите од Евангелието по Матеј: „И така, како што се собира каколот и сè гори во оган, така ќе биде и при крајот на овој свет. Ќе испрати Синот Човечки Свои ангели и ќе ги соберат сите соблазни од Неговото царство, и оние што вршат беззаконие, и ќе ги фрлат во вжарена печка; таму ќе има плач и крцкање до заби“ (Матеј, 14: 40–42).

Континуитетот на книжевната традиција на македонска почва, со мотиви на претстави и описи на пеколот и ѓаволот, го утврдуваме уште во средновековниот период, најмногу во евангелијата и апокрифните записи (особено апокрифните апокалиптични текстови), какви што наоѓаме во „Книгата Аврамова“, „Расправија на Исус Христос со ѓаволот“ и др. Почнувајќи од повеќе верзии на *Разумникој* (текстови составени во дијалогска форма), чии верзии се присутни во преписи на мешовити словенски зборници сè до XIX век, до многубројните зборници или апокрифни дела: Тиквешкиот зборник од XIV век, Ракописот бр. 738 од Народната библиотека во Белград од XVII век, Софискиот зборник бр. 684 од истиот век, како и повеќе ракописи од XVIII и XIX век, во кои, меѓу другите, го сретнуваме мотивот за продавање на душата на ѓаволот (Антиќ, 1974: 58–59)¹. Овој мотив го сретнуваме и во повеќе македонски приказни, запишани најмногу од Марко Цепенков. За нас особено се интересни апокрифните записи и дела, преку кои можеме да детектираме повеќе претстави на ѓаволот, а кои се преточени во фрески, преписи или, пак, во самата замисла на овој лик. За расказот „Расправија на Исус Христос со ѓаволот“, Маја Јакимовска-Тошиќ пишува дека неговата содржина „е мошне блиска до евангелската епизода за расправијата на Исус Христос со ѓаволот на Елеонската планина, но во апокрифниот текст нивната полемика се заострува до максимални граници. Во нив се откриваат пошироките дуалистички антагонизми меѓу двете спротивставени страни – доброто и лошото“ (Јакимовска-Тошиќ, 2001: 299)². Можеме да воочиме дека прет-

¹ Во овие верувања забележително е влијанието на богомилството во делата *Видение Исаево*, *Ойкровение Варухово* и особено во *Прение на Христиа с ѓавола*. Подетално кај: Ѓордан Иванов, *Божомилски книги и легенди*, II фототипно издание, под редакцијата на проф. Димитър Ангелов, Наука и изкуство, Софија, 1970.

² Да се погледне и кај: Вера Стојчевска-Антиќ, *Историја на македонската книжевност*, Средновековна книжевност, Детска радост, Скопје, 1997, 281–324; Илија Велев, *Историја на македонската книжевност*, Средновековна книжевност, том I, Гирланда, Скопје, 2014, 363–373.

ставите на пеколот и ѓаволот, како и прашања поврзани со нив, сретнуваме низ целото средновековие.

Во XIX век настапува силен просветителски бран од западноевропските земји, кој наоѓа одраз и на македонска почва. Во тој бран го наоѓаме истовремениот интерес на фреско-живописците и на книжевниците за опишување на Страшниот суд. Во нив се проповеда за заштита на душите на праведните, кои по воскреснувањето ќе бидат пренесени во рајот, но и за пеколот, кој претставува еден од основните носители на дидактичката порака. Пишувајќи за „Големъ Страхъ“, за „страшни дѣла“ воли“, за „вѣчна мѣка, ... оу ѓгинъ що нѣкакв не оугаснѣ“, истовремено композициски визуелно претставувајќи ги страшните маки на грешниците на сидовите на црквите, добиваме поцелосна слика за претставата на Страшниот суд во XIX век, која се надоврзува на ликовните претстави и на книжевните текстови од претходните векови.

Во таа насока, како пример ќе го наведеме апокрифниот текст: „Видение светаго апостола Павла (иже в’знесен бист на ... небо)“: „И јеште видех муж и жен препојасав рути испл’н п’кла и смрад и огна змије оглаждаху окрст их по рамену и ногу“ (Антиќ, Поленакоски, 1978: 177). Што се однесува до ликовните претстави и фреско-живописот, вакви претстави наоѓаме во бакрорезот на Христофор Жефароски „Слегувањето на Христос во пеколот“ од XVIII век, како и во повеќе цркви, меѓу кои и: Св. Климент (Св. Богородица Перивлепта) во Охрид од XVI век, Св. Архангели во Кучевиште од XIV и XV, односно XVI век, Св. Никола во Вранче од XIX век, Св. Атанас во Бохула и Свети Дух во Страгово, Кавадаречко од XIX век итн.

Терминолошка определба на поимите пекол и ѓавол

Во оваа пригода ние ќе се задржиме на претставите на пеколот и на ѓаволот во македонската книжевност во XIX век. Забележливи дела со морализаторско-дидактички карактер во македонската книжевност сретнуваме во првата половина на XIX век во текстовите на Кирил Пејчиновиќ, Теодосиј Синаитски и, посебно, на Јоаким Крчоски, а претставите на пеколот и ѓаволот ги наоѓаме и во разни записи и преписи, како што се оние на Григор Прличев, Јонче П. Снегар, Јанакос Стрезов, во

фолклорните записи на браќата Миладиновци, Стефан Верковиќ, браќата Димитар и Костадин Молерови, забележителните приказни на Марко Цепенков и др. Нивните описи, споменувањето и сфаќањето на терминот пекол, пред сè, се однесуваат на огнот, како единствена или доминантна компонента на Страшниот суд, односно на местото каде што завршувале грешниците. Иако некои проследувачи на фолклорот (Јидија Ковачева) наведуваат дека „претставата за пеколот во македонската народна традиција дава многу скроман спектар на претстави преку христијанските описи на Библијата“ (Ковачева, 2014: 251–252), сепак, стои заклучокот на други (Танас Вражиновски) дека: претставите на ѓаволот, како во верувањата така и во фолклорот, сè до денешен ден, кај Македонците претставуваат постојан елемент на културолошкиот амбиент“ (Вражиновски, 1998: 231), што само ја покажува застапеноста на овој лик во македонското секојдневие.

Иако овие верувања изнесени преку усните кажувања можеби не се задлабочуваат во описите на пеколот и не се детални како во некои од книжевните дела, тие сепак, претставуваат вистински извор за погледите што Македонците од XIX век ги имале за Страшниот суд. Оттаму, еден од најсликовитите примери што ја обработувале темата на пеколот и ѓаволот го наоѓаме во приказните и легендите запишани од Марко Цепенков, како што се: „Поп што се валеше на попадијата оти ќе оди в рај и отиде во вечна“ („само глаата му била изваена од катрано и писата“) (Цепенков, 1972б: 169–170)³, „Судијата што и се валеше на жената оти као што суди на овој век, ќе судел и на тој век“ („судијата, закопан до гуша во катрано и смолата кај што се вареа“)⁴, „Зерзевулот, коа го истерал Господ од рајот“, „Господ го истерал Зерзевулот со негоите ангели од рајот и ‘и проколнал да бидат црни и темни, а седењето да им биди во вечна мука“, „Ѓаолот не знаел жените од кај го точат ножот“, „Човекот што ја изеде ќерка му од ѓаолот како јабољко“ (Цепенков, 1972а: 219–223) итн. Треба да се истакне дека во одредени случаи ѓаволот се меша со други ликови од народната демонологија, бидејќи тој не е еднороден лик, преземејќи

³ Цепенков, Марко К. *Народни приказни, книга шестта*, редактирал д-р Кирил Пенушлиски, соработник Фанија Попова, Македонска книга Скопје, 1972, 169–170.

⁴ Цепенков, Марко К. *Народни приказни, книга шестта*, редактирал д-р Кирил Пенушлиски, соработник Фанија Попова, Македонска книга Скопје, 1972, 167–169.

некои од особините од постари митски суштества. Тој не бил ниту човек, ниту животно, иако може да се престори и во едното и во другото.

Според текстовите од тоа време, местото каде што завршувале грешниците обично е именувано како пекол (пакол, пекл'о). Во лексиката овој термин најпрво го наоѓаме во средновековните македонски ракописи од раниот, но и од подоцнежниот период: пѣкъль (Десподова, 1997: 231)⁵.

Можеме да заклучиме дека во некои случаи пеколот е означен како ад (подземен свет), „преисподња адова“ (со значење: најдолен, под земја, пекол, длабоко под земјата), како тартар (длабока и мрачна бездна во подземниот свет), бездна последнаја (последна бездна, без светилна, заборавена дупка), мука вечнаја (вечна мака) или, пак, само вечна (со значење: вечна мака, вечен оган, место на вечните маки). Исто така, многу употребуван бил и турскиот термин ценем, цевнем и цехнем (пекол).

Познатиот македонски преродбеник Јанаки Стрезов во својот ракописен речник на странски зборови, пеколот го именува како *ag*: „место каде се мачат грешните потем, умирачка, пекол“ (Крстеска, 2014: 52)⁶. И во речникот на зборови составен од браќата Молерови се наоѓа опис на пеколот именуван како пеклò, односно пѣкъль, ад: „Душѣте на грѣшните òдаа ф пеклòто. Тоа грѣшешен човѣк ке е на днòто ф пеклòто“ (Молерови, 1954: 499).

Во оваа насока, иако не е со директно значење на пекол, Страшниот суд го означува последниот суд на крајот од постоењето на светот. Според христијанството, него ќе го изрече Исус Христос по неговото повторно доаѓање на земјата, кога ќе оживеат мртвите и кога ќе бидат осудени сите грешници, а праведните ќе бидат наградени.

Во словенската терминологија со преводите на црковните книги од грчки јазик останале во употреба грчките заемки, кои, меѓу другото, се однесуваат и на црковната лексика. Такви се зборовите: адъ, демонъ и дияволъ (Поп-Атанасов, 2000: 140), кои исклучиво се однесуваат на злото и лошото. Потеклото на именката *џавол* лежи во грчкото *διάβολος* (диаволос), со значење клеветник, додека, пак, именката *саџана* има хебрејско

⁵ Во оваа насока ќе ги споменеме и термините: диявольскъ, диявольство (Десподова, 1997: 201).

⁶ За христијанската претстава на адот и местата каде што се споменува во Стариот и во Новиот завет, повеќе кај: Свети Игнатиј Брјанчанинов, *Енциклопедија на православноиѝ духовен живоиѝ*, Скопје, 2006, 13–14.

потекло и означува непријател или противник. Во македонскиот фолклор и книжевност значително повеќе се користи и е присутен грчкиот термин. Ова суштество на злото кај нас го сретнуваме и како дјавол (ѓавол, ѓаол), додека, пак, во некои случаи е именуван и Еладија, како Еосфорос или Есфорос (превод на грчки од латинското Луцифер), понатаму Деница (словенски превод од Луцифер), Атанаил (Сатанаил, сатана), Левиатан (ѓавол што царува над водните сверки), звер (свер со рогови), со старо-заветното Велзевул (принц на демоните), но и со Зарзавило, сатана, шејтан, натемаго нечестивиот, поганец, едноног, куциот, врагот (во народното творештво).

Тука треба да се истакне дека народното творештво познава повеќе примери во вид на придавки во однос на книжевноста со преносно значење на именката ѓавол: ѓаволест, ѓаволест, ѓаволит и ѓаволица, ѓаволија, ѓаволштија, ѓаволштина и ѓаволска работа, ѓаволов, ѓаволски (Димитровски, 1987: 216–218). Нивното значење се движи од давање својства или нарав на ѓавол, она што му припаѓа или што е како кај ѓавол, до непознати, опасни, страшни дејанија или итроштина, врагоштина. Со значење итроштина и снаодливост се и исказите на Марко Цепенков и тоа во два наврата во неговата *Авџиобиографијаџа*: „Бре ѓаоле, бре, седи мадру, ќе те клаам во валака“, и: „Тој поп Трајко вистина не знаеше книга, ама пак знаеше чудни ѓаолии (сојтарил’ци) што секој што ќе го видеше, ќе се чудеше и ќе прикажуваше“ (Цепенков, 1972в: 315, 317).

Претстави на пеколот и на ѓаволот

Веќе утврдивме дека во XIX век претставите на пеколот, а уште почесто на ѓаволот како хтонско суштество, се сретнуваат во повеќе текстови, без разлика дали тоа се житија, кратки записи, раскази или книги со морализаторска содржина (*Кониковскојо еванџелие*, разни часослови, евангелија и др). Во тој поглед, први ќе ги споменеме дамаскините, зборници со легенди, преданија, поучни слова со христијанска содржина. Најпрво, како пример ќе го наведеме: „Житието на Свети Антони Велики“ и „За недоказаните м’ки от недобитерисаниот пекол“, преведени од грчки јазик и напишани од охриѓанецот Јонче П. Снегар од 1870 година. Во текстовите напишани на народен охридски говор на едно место се дава опис на пеколот: „М’ката п’к от м’чниците је едно лошо болење и м’ка свецела,

полоша, најпојќе и посилна от сите провремени м’ки“, дополнувајќи: „Колку сторије појќе грехој, да имает секакви м’ки во тоа нерадосно место, шчо ка бидит секаква м’ка, жал и с’к’лма, горење от оган, от студ најсилен, от чат најпламлив, от суратите на дјаволите најстрашни, к’рцкањето от з’бите, кедос нетивната, гн’сотиа и см’рѓа непрет’рпена, ц’рвец незаспан и секаква нечистиа и м’ка“ (Угринова-Скаловска, 1975: 119–120).

Употребата на лексемата *ѓавол* од црковна терминологија од грчко потекло наоѓаме кај сите македонски автори од овој период: Партениј Зографски, Павел Божигропски, Кирил Пејчиновиќ, Јоаким Крчовски итн. За разлика од оваа лексема, словенскиот термин *пекол* е во многу почеста употреба од грчкиот *ад*.

Од периодот на првата половина на XIX век ќе го наведеме датира- ниот *Зборник од њоученија* (македонски ракопис со грчко писмо) (1827–1830). Станува збор за избрани текстови со поучителни слова, препишани или преведени дела од наративна проза, односно од хагиографска и апокрифна книжевност, делови од Стариот и Новиот завет, црковни песни, тропари, минеи, односно со содржина што имала цел да функционира како црковно-просветно помагало. Претставата на *пеколот* и на *ѓаволот* е вообичаена како и на другите места. Така, препишувачот или преведувачот се користел со црковна и народна терминологија: „огнот што не гаснит и што је готов за *ѓаволот*“, „огнот *ѓаволски*“, „ако не се покајте и не вервите ки чистите вечниот *пекол* чедата ваши кај гладвеет и ке сетвеет лошите ваши работи“, „ки се мачит во *пеколот*“, „тешко на тие жени што си удаваат мажите сфои и худеет по чужи мажи ега ка стечит вечниот *пекол*“, „бегајте вие проклети во огнот што је зготвен за *ѓаволот* и за ангелите негој“ (Крстеска, 2008: 166–180)⁷. Понатаму читаме: „Та ке појш во *пекол* тамо каде је плачене и викането плакојто и што ке немаат никој да те пожалит“; „Голема мака је во *пеколот* и темница страшна и оган горит ама не сфетит и какоф оган је оти Арангел Михаил кога извај оган от *пеколот* та не се траеше на тој оган силен оти трупот чоечки отдалеку не траеше та зеде Арангел Михаил седум пати и го угасна огнот наш от него и тамо пак царвите зеерли што не тифвеет јадештина грешнетего и пак и смола и катран варит дене и носке от века та дури до века и превек“; „Со него одејте да се мачите и да кердосате масниот *пекол* и во огнот што не гаснит

⁷ Станува збор за апокрифот „Камен падна од небото“.

што горит ама не сфетит“; „Ох на тој век и на тие љуге што ќе бидет во пеколот оф на тоа тресене от забите“; „Грешните се во пеколот... грешните се во ендеци“ (Крстеска, 2008: 180–216)⁸.

Кирил Пејчиновиќ во неговото *Озледало* од 1816 година ѓаволот го врзува со незнаењето, односно неписменоста и невербата во Бог: „Да не е писмо, све би се заборавило и Бог дали има или нема не би се знаело. И ѓаол тогаш би царувал... Заради тоја виѓат дјавол кој ќе да заучит книга без богомолства, приоѓа му, украдуе памет от детета, да не може да учит, да му иде назад, да заборава, да не прифаќа“ (Пејчиновиќ, 1974: 18). Во приказната за богатиот, Пејчиновиќ пишува дека по неговата смрт „ѓаволи му узеа душата, сефалиата душа негова, му га однесоа во цехнем, во вечна мука“. Тука наоѓаме една претстава за пеколот според сфаќањата на авторот, кога богатиот му се обратил на сиромашниот што заминал во рајот: „Татко Аврааме, пожали ме, прати ми Лазара што ти стоит у пазуετε, сме познаници со него, прати ми го нека си натопи прстот негов у вода и нека ми прохладит уста моја, зере изгорех за вода, и не се трпи от жежштина“ (Пејчиновиќ, 1974: 25).

Во *Ушешение жрешним* од 1840 година Пејчиновиќ го именува злото: „Најпрво отмстил на ангели свои, Денице светли што се зовеше Атанаил. Откако согреши, се стори Сатанаил. И Бог го фрли во бездна последнаја, идеже вечно мучит се со ангели.“ Понатаму дообјаснува: „А кому чоек дјавол му зачкаел душата грех ради попуштением божиим, тој чоек му ет сметен разумот, тој влезует во неверствие, на светци, негова совест му ет попрана, потемнение и во вечнују тму преселение, и таја душа исцеление не имат никогда“ (Пејчиновиќ, 1974: 60–61). На друго место, Пејчиновиќ го опишал патот до пеколот и маките на тамошните души: „И се разцепи земја и видех удолу под мене, надолу до дно, едни кумкови смрдливи. И мене ме пр(о)влечеа дјаволите надолу низ кумковите и ме отнесоха до бездна земља. Тамо има грешни души и не се докажуєт стенкање, офкање, и викаха ‘горе нам, о горе!’ и се молат и никој не ги пожалует“ (Пејчиновиќ, 1974: 70)⁹.

⁸ Станува збор за „Дел од Битието или Првата книга Мојсеева“.

⁹ „Судот ќе биде безмилосен спрема оној, кој не покажал милост“ (Јаков, 2: 13). Тоа би било последица на злобните дејствија, односно гревови, кои уште се нарекуваат и „пеколни дејствија“. Архимандрит Серафим, *Омразайа и йомирувањеишо*, Брегалничка епархија, 1995, 9–10.

Пеколот, маките и ѓаволите во повеќе наврати се сретнуваат во делата на Јоаким Крчовски. Тој ги осудува луѓето што направиле гревови и подлегнале на „стрели дјаволски“. Меѓу гревовите што најчесто биле присутни кај човекот тој ги навел „многу јадење, и многу пиене и многу спиење“, односно хедонистичкиот начин на живот. Во неговата книга *Мийтарсѿва*, на која ќе се осврнеме подолу во текстот, тој наведува дваесетина гревови со исто толку митарства што луѓето требало да ги поминат за да стигнат во рајот. Затоа, тој утврдува листа на мисли што секој човек требало да ги има на ум: 1) смрт, 2) суд, 3) царство небесно и 4) мака вечна. Ваквото негово сфаќање го сретнуваме во *Слово исказаное заради умирание, Повесѿ ради сѿрашнаѳо и вѿораѳо ѿришесѿвија Хрисѿова, Мийтарсѿва и Различна ѿоучиѿелна насѿавленија*. Ова Крчовски го прави најплодниот и најзначаен македонски автор од XIX век, кој ја обработувал темата со претставата на пеколот, подземниот свет и господарот на темнината.

Во книгата *Повесѿ ради сѿрашнаѳо и вѿораѳо ѿришесѿвија Хрисѿова* од 1814 година (*Слово заради Сѿрашноѿ суд Божѿи и вѿорѿо Хрисѿово ѿришесѿвие*) Крчовски запишал дека кога Христос ќе дојде по вторпат, ќе ги судел луѓето: „Тамо на страшен суд ќе да оживеат от гробовите сите умрени, и грешни и праведни, и верни и неверни. А правите ќе да летнат да не ги фане огин. Зашто тогај земља ќе да се запали, да гори со силниј огин. Толку е силен тој огин, да падне морето и сите реки у тој огин, не можат да угасат ни една искра.“ Огнот како најстрашен елемент од пеколот го сретнуваме и во понатамошниот дел од книгата, при што се заклучува дека за грешните и неверните „и ќе да се отвори пред них страшна јама длабока и ќе да прати Бог ангели да ги фрлат у јамата, што е силниј огин“ (Крчовски, 1974: 32, 35).

Исклучителната претстава на ликот на ѓаволот Крчовски ни ја презентира како „дјавол ест књаз на овој век, ходи по човеци и рика како арслан страшно – сака да ни изеде живи. Това е и така јаде дјавол човецо, боде и бие, им зема вера и им краде ум...“ (Крчовски, 1974: 32). Што се однесува до ѓаволите и Страшниот суд, Крчовски пишува дека по смртта луѓето „поминуваат по страшни баждарници дјаволски. Тие чекаат души христијански, и мужи и жени от десет години више, фаштат секого тамо и запираат за секакови гревови. Кој не се исповедал, тамо тие дјаволи таја душа ја држат“, како и: „Слушајте како ќе да биде страшен суд. Тогива ќе

да затрубат от небо седм труби ангелскии, и от тие труби ќе да се потресат небо и земља многу страшно, и ќе да падне слнце и месец и звезди, а небо ќе да се свие како перде, и сите води и море ќе да се изсушат, а земља ќе да се запали да гори со силниј огин“ (Крчовски, 1974: 33–34).

Уште еден исклучителен опис на подземниот свет Крчовски дал во *Миттарсџива*: „Видох многу дјаволи страшни и црни како арапи, – дојдоха околу мене, и нивните лица беа црни како саѓи, очите нивни како жар и нивното гледање толку љуто како сама вечна мука. И фанаха да чинат калабал’к и шамата. Еднии рикаха како зверове и добици, а другии како пси лаеха, други виеха како волци, а еднии како свини цвичења. Сите гледаха на мене и ‘ржеха, и потрчаха на мене страшно, и чкртаха сосо зуби на мене, и сакаха да ме глтнат бирден“ (Крчовски, 1974: 50). Со наведувањето на 20 митарства што се однесуваат на баењето, магиите, грешните и празни зборови, лажењето, клеветењето, кражбата, среброљубието и скапоста, лакомството, неправдите, зависта, непочитувањето, срдењето и лутењето, злопамтењето, убиството, блудничењето, прељубата, содомијата, неверувањето во светата литургија и Светото тројство и немилосрдноста, Крчовски го дал најдеталниот и, можеме да кажеме, единствениот опис во македонскиот книжевен XIX век на поединечните маки на различни видови гревови.

Во *Различна ѝоучиџелна насџавленија* Крчовски го датира почетокот на пеколот, наведувајќи дека патот во пеколот („у ад, у вечна мука“) започнал уште со првиот човечки грев, од времето на Адам и Ева. Тогаш првиот над серафимите, ангелот Деница („Денница“) паднал во завист, „станал дјавол и паднал најдоле под земли, длбоко в бездну. Великиј, голем, и светлиј ангел учинил се и станал страшниј дјавол темниј“, по што „се разгорел у утробата землена наугасимиј огин вечнија муки“ (Крчовски, 1974: 178–179).

Според Крчовски, постоеле четири групи на маките што ги чекале луѓето во пеколот: „Прва мука пострашна и потешка – зашто ште да гледат пред очите си многу страшни и грозни дјаволи, а втора мука – ште да ги гори и пали силниј и љутиј огн, трета мука – ште да ги јадат и гризат големи черви, а тија черви не се наситуват јадејќи и гризејќи тјажни и нивни прокљати снаги, а четврта мука – ште да са многу гладни, а от тој глад ште да си гризат и жвакат јазиците непрестанно у вечнија веки“ (Крчовски, 1974: 302).

Претставите на пеколот и ѓаволот ги сретнуваме и во *Чудесаѿа на ѿресвеѿа Боѓородица*, преведена книга од грчки јазик, за која Харалампие Поленаковиќ утврдува дека изворот на Крчовски се наоѓа во истоименото дело на српскиот писател Викентие Ракиќ, објавено во Трст, 1808 година. Треба да се истакне дека постојат повеќе разлики на оригиналот со преводот, како што во случајот со нашиот интерес е реченицата што кај Ракиќ гласи: „О искушаемом от демона страстију блуда, и Богоматерију освобожденном“, додека кај Крчовски е преведена: „О искушаѿемом от дјавола страстију блуда, и Богоматерију освобожденном“ (Поленаковиќ, 1968: 4)¹⁰. Веднаш може да се забележи менувањето на терминот демон во дјавол, за кој очигледно Крчовски сметал дека со употребата на синоним ќе биде поразбирлив, поприфатлив, но и поефектен за читателите.

Мошне слично до *Оѓлегало* на Пејчиновиќ стојат размислите и словата на Григор Прличев произнесени по различни поводи. Најважната книга за Прличев, при пишувањето и при држењето на словата во кои станувало збор за душата, била *Библијаѿа*, односно Стариот и Новиот завет. Затоа, во продолжение ќе наведеме два извадока што се однесуваат токму на потребата на човекот од добри дела од кои зависел спасот на душата: „1. Господи, не ме карај во јароста Своја и не казнувај ме во гневот Свој. / 2. Смилуј се на мене, Господи, оти сум немоќен; исцели ме, Господи, бидејќи коските мои се потресени; / 3. и душата моја е возбудена. А Ти, Господи до кога? / 4. Обрни се, Господи, избави ја душата моја, спаси ме поради милоста Своја, / 5. бидејќи мртвите не Те спомнуваат Тебе; во пеколот кој ќе Те слави Тебе?“ (Псалми, 6: 1–5). И: „И не бојте се од оние што го убиваат телото, а душата не можат да ја убијат; туку бојте се повеќе од Оној, Кој може и душата и телото да ги погуби во пеколот!“ (Матеј, 10:28)

Прличев слично настапил и во случајот со песната „Ода на царот ослободител“. Таму ги испеал следните стихови: „В пекол злата фрлете ги! Таму нека тлеат в гроза, / Тие пусти зломириси од светот што сум го создал!“ Обраќајќи се кон Русија, царот Александар, Бог и Ангелот, Прличев пее за народот: „Со нив в ред е Ангел зрачен, / Им ја крепи ведроста; / Ведне поглед Демон мрачен, / се кикоти земјата!“ (Тодоровски, 2008: 138–139)

¹⁰ Во ракописот го сретнуваме терминот „ѓаволъ“, напоредно со преводот на Крчовски, кај кого фигурира „дјаволска работа“, кај: Горги Поп-Атанасов, *Македонска книжевна традиција*, ИМЛ, 2001, 142.

Во голем број случаи кога Прличев пишувал за душата, тоа биле настани поврзани со умирачки, односно погребни обичаи. Се верувало дека, кога ќе почине човек, неговото тело треба да се закопа на гробишта. Доколку биле изведени сите обреди како што треба, неговата душа ќе заминела во задгробниот живот, односно на Божји суд, од каде што, ако надвладееле добрините, се одело во рајот, а ако не, во пеколот: „Зачто ние казваме на душата си, душо,! Имаш хамбари п’лни, јади, пиј и весели се. О! Колко сме хулави и луди! Не знајме ли, че ако не оставиме зад нас некое добро дело, тогав за нас нема спасение...?“ Концентрирајќи се на верата, Прличев ја прикажал темната страна на човековото постоење на земјата: немаштија, зулуми, гревови, отклонување од христијанството, празноверие, незнаење, непроштавање, задоволување на најниските страсти и на крајот смртта. Тој заклучува дека, „кој не се грижит за спасение на душјата си, тој спроти Апостола Петра нема ни очи ни разум, тој не може да разбере колкава разлика има душјата од телото, небото от земјата, б’д’штиј век от настојшиј“ (Ковилоски, 2018: 144)¹¹.

Интересен е *Речникот на четири јазици* на Ѓорѓија Пулевски, каде што напоредно со српскиот (македонскиот) е даден албанскиот назив на термините. Така, напоредно со „мука вечна“, „раи“, „пекол“ и „антихрис, натемник“, дадени се албанските („арбанските“) „захмет дунясь“, „букури дунясь, ценети“, „пѣкме дуня, ценем“, „дречи, нитанит“ (Пулџвски, 1873: 14). Познавањето на Пулевски на словенските јазици напоредно со албанскиот и турскиот му дало можност компаративно да ги предаде преводите на називите од црковната терминологија. На овој начин тој ни овозможува макар и на кратко да насреме во овие именувања и на албански јазик, но и да ги потврдиме нашите знаења за именувањето на пеколот и како мука вечна, како и на ѓаволот како антихрист и натемник.

И во понатамошните години во голем број текстови се пишувало за злото, омразата, судните маки, но многу помалку сликовито во однос на првата половина на XIX век. На оваа листа свое место наоѓаат и истакнатите македонски просветители Јордан Хаџи Константинов – Џинот, Константин Петкович, Рајко Жинзифов, Кузман Шапкарев и Трајко

¹¹ Во *Авџиобиографијата* на Прличев ги сретнуваме и препеаните стихови од *Илијагајта*: „В’ ад н изринал многу души иројских“, во: Григор Прличев, *Автобиографија, Мечта на еден старец*, предговор, превод, адаптација и белешки Славе Ѓорѓо Димоски, ПНВ Публикации, Скопје, 2017, 88.

Китанчев, кои во своите поетски обиди вметнувале стихови полни со горчина од актуелните состојби во општеството, културата, уметноста, воопшто во секојдневниот живот.

Прв од поетите ќе го споменеме Џинот и неговата песна „Горка чаша књаза Лазара последна тајна вечера“. Во неа тој пее за силата и славата на старата српска држава за време на династијата Немањик. Сепак, ваквата состојба не траела долго: „Но Сатана завиде несито, / Аравијскиј змеј зиба зебљето / Сос осташо Косово обколи, / Марса зове да се ополчиме“ (Тодоровски, 2008: 56). Како што може да се види, Џинот се осврнува на турскиот напад на Балканот и на Србија и битката на Косово Поле, во која најголемиот дел од српското благородништво ги загубило животите. Според авторот, виновен за тоа бил Сатаната, кој ѝ завидувал на благосостојбата во која се наоѓало српското царство.

Меѓу поетите, Константин Петкович дава еден од најсликовитите прикази на пеколот во песната „Сон султана“. Таа е со пропагандистичка порака насочена кон Турците, а величењето на христијанството го означува рајот. Претставата на пеколот започнува со следните стихови: „До столици, до Стамбула, / Бучи, рика пламена река – / Грло ада, Зелзевула, / Народ турски овде чека“, и додава: „Од секаде затворени, / Нигде место за спасење – / Зјаат бездни отворени / пред вековно прегрешење.“

Во песната „Окајание и спасение“ Шапкарев пишува за надежта и спасот, притоа употребувајќи ги зборовите: „конечна пропаст“, „см’ртна м’ка!“ и „бездна“ (Папкарев, 1987: 169-170). Рајко Жинзифов во песната „Жалба“ пишува за времето и тешките години: „Какви сет тие години тешки, / Какви сет дни чрни, дни клетки, / какви сет у него погрешки, / Че судни сет маќи проклети!“ (Жинзифов, 1986: 69) Трајко Китанчев во песната „Затвореник“ го опишува страдањето во затворот: „Сеништа врз мене кружат, / Страшен мрак пред мене зјае, Кикот демонски се слуша – / Грдо... како пекол да е!“ (Гане, 328). Слично како при преводите и преписите на Крчовски, но и во други случаи, Гане Тодоровски го менува зборот пекол со демон, но веднаш потоа ја изнесува грдотијата означена како пекол¹².

¹² Во оригиналот: „Надъ менъ се носѣтъ привиденя, / Прѣдъ мене пропастъ страшна зѣй, / И пѣкъльтъ съсь свойгѣ мки / Прѣдъ менъ безсрамно се гордѣй“, во: Юрданъ Ивановъ, *Съчинения на Трајчо Китанчевъ*, София, 1898, 20.

Морализаторско-дидактичката компонента на претставите на судните маки

Ако направиме споредба за влијанието во XIX век што го имале претставите на пеколот, слободно можеме да заклучиме дека ликовното изразување во вид на фрески на ѕидовите на македонските цркви целосно ги надминува книжевните форми. Тие биле видливи и преку конкретни примери ги прикажувале маките на грешниците во подземниот свет. Од друга страна, ваквиот визуелен приказ ја ограничува човековата мисла и фантазија во поимањето на пеколот и на ѓаволот. Книжевните претстави овозможувале овие претстави да добијат мирис и звук. Имагинација овозможувала да се надразнат сетилата за мирис преку реата на човечките тела фрлени во огнената река, сулфурот и катранот¹³. Всушност, црковната иконографија ги поддржува замислите и описите на Пејчиновиќ и Крчовски со приказите за старозаветниот грев и казните Божји (постанокот, првородениот грев). Дел од нив се илустрирани и според апокрифни преданија, како што се на пример „Предание за ‘Чесното дрво’“ и „Сонот на Варух“, претставени и на македонските ерусалими (големи икони сликани на платно) (Лакалиска, 2019: 34).

Исто така, и со описите на Крчовски со рикањето на ѓаволите како сверови и добиток, лаењето како пци и цвикањето како свињи, чкртањето со заби и постојаните повици за помош на грешниците, овие зборови изгледаат доволно реално долго да останат запаметени од страна на верниците или луѓето што ги читале делата на овој македонски просветител.

Претставите на пеколот и ѓаволот во македонската литература од XIX век се разликуваат од претставите во фолклорот, како според физичките описи така и според самиот карактер на темните сили. За разлика од приказните и легендите каде што ѓаволот може да биде прелажан, а човекот да ја однесе победата во даден случај, во литературата, слично како и во религиозните толкувања, грешникот веќе е казнет, тој е осуден на вечни маки и не може да се избави од страдањата. Во таа смисла, и книжевните

---

¹³ Книжевните описи покажуваат сличности со фреските и претставите на црковните ѕидови. Ваквата сличност можеби се должи и на прифатеното мислење дека тоа што очите го гледаат, умот го претставува. Или, како што пишува Св. Аврелиј Августин, „очите на умот се сетила на душата“, кај: Св. Аврелиј Августин, Разговори со самиот себе, Арс Студио, Скопје, 2015, 12.

описи на пеколот, особено на Крчовски, можеме да ги оцените мошне високо. Се разбира, кај него доминира морализаторскиот карактер – тој тргнува од религиозна гледна точка, а не од уметничка, но сепак, мајсторството на изведените прикази на одреден сцени ни даваат за право да зборуваме не само за теолошка туку и за уметничка претстава на пеколот и ѓаволот. Овој заклучок не се однесува само на Крчовски туку и на Пејчиновиќ и на другите дела што претходно ги разгледавме.

Исто така, може да се заклучи дека книжевните текстови се построги во казнувањето на неправдата и злосторството. Така, во фолклорните записи продавањето на душата на ѓаволот или соработката со него доведува до измачување на телото во пеколот. Сепак, и во такви услови постојат примери во кои со подадена рака или со Божја волја несреќниците се избавувале од огнот и катранот во казанот. Литературните записи на македонските книжевници не познаваат простување и можност за избавување: пеколот е темен, мрачен и херметички затворено место, од каде што нема излез.

Со описите на пеколот и ѓаволот во македонскиот XIX век метафората прераснува во алегија. Во наведените дела нема еуфемизми, мејоза, односно литота; тука се чини дека сè е реално, иако го чувствуваме постојаното присуство на хиперболата. Иако повремено во овие дела наидуваме на скромни описи, на релативно оскуден речник со стилски фигури, јазикот на Крчовски, особено во *Мийџарсџиваџа*, е показател за развојот на книжевната мисла на овој автор, богат со изрази, со описи и со тенденција делото да добие и одредена уметничка форма.

Во бројните проповеди во црквите и манастирите се проповедало за заштита на душите на праведните, кои по воскреснувањето ќе бидат пренесени во рајот, но и за пеколот, кој претставува еден од основните носители на дидактичката порака. За пеколот и ѓаволот, во книжевноста и во фолклорот познати под повеќе имиња и називи, најмногу пишувале претставниците на првиот просветителски бран во овој период – Кирил Пејчиновиќ и Јоаким Крчовски. Како што може да се види од нивните, но и од другите текстови за кои стана збор, претставите на пеколот и на ѓаволот во македонската книжевност од XIX век, пред сè, имаат морализаторско-дидактичката улога, кои преку ваквите претстави имале цел верниците да се одвратат од лошите дела и да се приближат кон етичкото и кон моралното поведение.

Литература:

- Августин, Св. Аврелиј. 2015. *Разговори со самиот себе*. Арс Студио, Скопје.
- Брјанчанинов, Свети Игнатиј. 2006. *Енциклопедија на православниот духовен живот*. Скопје.
- Велев, Илија. 2014. *Историја на македонската книжевност, Средновековна книжевност, том I*. Гирланда, Скопје.
- Вражиновски, Танас. 1998а. *Народна митологија на Македонија, 1*, соработници: Владимир Караџоски, Љупчо Ристески, Лола Симоска. Институт за старословенска култура-Прилеп, Матица македонска-Скопје.
- Вражиновски, Танас. 1998б. *Народна митологија на Македонија, 2*, соработници: Владимир Караџоски, Љупчо Ристески, Лола Симоска. Институт за старословенска култура-Прилеп, Матица македонска-Скопје.
- Дамаскени, македонски преводи од 16 до 19 век*. 1975. Предговор, извор, редакција и коментар Радмила Угринова-Скаловска. Македонска книга, Скопје.
- Десподова, Вангелија. 1997. Студии за македонската средновековна лексика. Институт за старословенска култура-Прилеп, Матица македонска-Скопје.
- Жинзифов, Рајко. 1986. Одбрани творби. Приредил Гане Тодоровски. Мисла, Скопје.
- Иванов, Йордан. 1970. *Богомилски книги и легенди*, II фототипно издание. Под редакцијата на проф. Димитър Ангелов. Наука и изкуство, Софија.
- Иванов, Јордан. 1898. Съчинения на Трајчо Китанчев. Софија.
- Јакимовска-Тошиќ, Маја. 2001. *Македонската книжевност во XV век*, ИМЛ, Скопје.
- Караџоски, Владимир. 2009. *Рајот и ѓеколот во македонската и албанската народна традиција (еџнографски и фолклорни материјали)*. Институт за старословенска култура-Прилеп.
- Китевски, Марко. 1988. *Фолклорни бисери*. Македонска книга, Скопје.
- Ковачева, Лидија. 2014. *Речник на македонските народни изрази, обичаи и верувања*. Центар за културно и духовно наследство, Скопје.
- Ковилоски, Славчо. 2018. „Григор Прличев и неговите слова за доброто и за спасот на душата“, во: *За душата*, зборник на текстови. Скопје.
- Крстеска, Виолета. 2008. *Зборник од јоученија, македонски ракопис со жрчко ѓисмо*. Институт за старословенска култура, Прилеп.
- Крстеска, Виолета. 2014. *Речник на сѝрански зборови и изрази од Јанаки Сѝрезов, вѝора ѓоловина на XIX век*. Институт за старословенска култура, Прилеп.

- Крчовски, Јоаким. 1974. *Собрани шексџови*. Приредил Блаже Конески. Македонска книга, Скопје.
- Лакалиска, Снешка. 2019. „Ерусалим“, ѓоклонички икони на ѓлајно во Македонија од 1794 до 1904 година. Каламус, Скопје.
- Митевски, Витомир. 2012. *Душайта и духовниот живој во анѓикајта и раното средновековие*. Матица, Скопје.
- Молерови, Братя Димитър и Костадин. 1954. *Сборник за народни умотворенија и народопис, книга XLVIII, народнописни материали от Разложко*. Под редакцијата на акад. Ст. Романски. Издание на БАН, Софија.
- Оливера Јашар-Настева. 2001. *Турскиџе лексички елементи во македонскиот јазик*. ИМЈ, Скопје.
- Пејчиновиќ, Кирил. 1974. *Собрани шексџови*. Македонска книга, Скопје.
- Поленакловиќ, Харалампие. 1968. „За изворот на ‘Чудеса пресвјатија Богородици’ од Јоаким Крчовски“, *Литературен збор*, бр.3. Скопје.
- Поп-Атанасов, Ѓорги. 2001. *Македонска книжевна традиција*. ИМЈ, Скопје.
- Поп-Атанасов, Ѓорги. 2000. *Окѓоихој во македонскајта книжевна традиција*. ИМЈ, Скопје.
- Прличев, Григор. 2017. *Авѓобиоѓрафија, Мечѓа на еден сѓарец*. Предговор, превод, адаптација и белешки Славе Ѓорѓо Димоски. ПНВ Публикации, Скопје.
- Пулѓвски, Ѓоѓа. 1873. *Речник оѓ чеѓири јазика, I срѓско-албански, II арбански-арнауѓски, III ѓурски, IV ѓрчки*. Београд.
- Речник на македонскајта народна ѓоезија, ѓом II, Д-С*. 1987. Под редакција на Тодор Димитровски, обработувачи на материјалот: Мирјана Гилова, Тодор Димитровски, Димка Митева. Институт за македонски јазик, Скопје.
- Серафим, Архимандрит. 1995. *Омразайта и ѓомирувањето*. Брегалничка епархија.
- Стојчевска-Антиќ, Вера. 1974. „Мотивот за продавање на човечката душа на ѓаволот во средновековната книжевност и во фолклорот“, *Македонски фолклор*, бр. 14. Скопје.
- Стојчевска-Антиќ, Вера. 1997. *Истѓорија на македонскајта книжевност, Средновековна книжевност*. Детска радост, Скопје.
- Сѓираници од средновековнајта книжевност, избор*. 1978. Редакција и забелешки Вера Антиќ и Поленакловиќ Харалампие. Македонска книга, Скопје.
- Книжевнајта ѓреродба, ѓанорама на македонскајта ѓоезија во XIX век*. 2008. Избор, предговор, редакција и белешки акад. Гане Тодоровски, НИД „Микена“, Битола.

- Тричковска, Јулија. 2018. „Некои аспекти на црковната уметност на Балканот од XVIII и XIX век - традиција и влијанија“, *Пајримониум*, 2018, бр.16. Скопје.
- Тричковска, Јулија. 2016. „Страшниот суд во цр. Св. Ѓорѓи во Лазарополе“, *Пајримониум*, број 14. Скопје.
- Цветановски, Гоце; Гајдова, Убавка; Давкова-Ѓоргиева, Светлана; Лаброска, Веселинка; Стоевска-Денчова, Еленка; Денкова, Јованка. 2014. *Банскиот ѓовор*. Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје.
- Цепенков, Марко К. 1972а. *Народни ѓриказни, легенди, книга четвџра*. Редактирал д-р Кирил Пенушлиски, соработник Блаже Петровски. Македонска книга, Скопје.
- Цепенков, Марко К. 1972б. *Народни ѓриказни, книга шестџа*. Редактирал д-р Кирил Пенушлиски, соработник Фанија Попова. Македонска книга, Скопје.
- Цепенков, Марко К. 1972в. *Материјали, литературни ѓворби, книга десетџџа*. Редактирал д-р Блаже Ристовски. Македонска книга, Скопје.
- Шапкарев, Кузман. 1987. *Одбрани ѓворби*. Приредил Томислав Тодоровски. Мисла, Скопје.

DEPICTIONS OF HELL AND THE DEVIL IN MACEDONIAN LITERATURE IN THE 19th CENTURY

Slavcho Koviloski

Summary

In this paper, we analyze the depictions of hell and the devil in Macedonian literature, in the 19th century. Notable works of moralizing-didactic character in Macedonian literature are found in the first half of the 19th century, in the texts of Kiril Pejcinovich, Theodosij Sinaitski and especially Joakim Krchovski. Moreover, depictions of hell and the devil are found in various manuscripts and the works of Grigor Prichev, Jonche P. Snegar, Janaki Strezov, in the folklore art by Miladinovci brothers, Stefan Verkovic, the Molerovi brothers, in the remarkable stories by Marko Cepenkov and others. Their descriptions, mention, and understanding of the term *hell* refer primarily to fire, as dominant component of the Last Judgment, the place where sinners end up. It can also be concluded that literary texts are stricter in penalizing perversion and crime. Thus, in folklore art, the sale of the devil's soul or its association with it leads to the torment of the body in hell. Yet, even under such conditions, there are examples in which the outcasts were delivered by fire or by the will of God in the cauldron. The literary records of Macedonian writers know no forgiveness and the possibility of deliverance: hell is dark, gloomy, and a hermetically closed place from which there is no way out. As it can be seen from their and other texts in question, the depictions of hell and the devil in the 19th century Macedonian literature primarily have a moralizing-didactic role, which through such plays was intended to deter believers from bad deeds and approaching ethical and moral behavior.